

IZSELJEVANJE FURLANOV V FRANCIJO: 1820-1970

Matteo Ermacora¹

1820-1914 - Izdelovalci mozaikov, teracerji in zidarji v Franciji

Prvi, ki so v začetku devetnajstega stoletja prispeli v Francosko republiko, so bili izdelovalci mozaikov in teracerji iz krajev z desne strani porečja reke Tilment, ki so se tu z inovativnimi postopki lotili restavriranja starih rimskih mozaikov in dekoracij javnih in zasebnih palač. Konec stoletja privabi v te kraje, kjer doživlja urbanizem velik porast, tudi zidarje in kamnoseke iz hribovsko-gorskih in predgorskih furlanskih predelov. Kljub temu ostajajo migracijski tokovi proti Franciji bistveno šibkejši od tistih, ki se v tem času usmerjajo proti Avstro-Ogrski in Nemčiji.

1. Začetki: Francija kot možen cilj, a drugotnega pomena

Vse do konca prve svetovne vojne so se furlanski delavci v Francijo izseljevali bolj izjemoma, glavna cilja sta namreč bili Avstro-Ogrska monarhija in Nemčija. Po statističnih podatkih naj bi se v obdobju med letoma 1876 in 1915 v Francijo odpravilo skupno 19.713 izseljencev, to pa je zanemarljiva številka v primerjavi z obsegom izseljevanja na »nemško« območje, saj predstavlja komaj 2,2-odstotni delež.¹ Ta delež se bolj ali manj vse od začetkov priseljevanja v to državo ne spremeni, gre za manjše skupine teracerjev in izdelovalcev mozaikov iz krajev z desne strani porečja reke Tilment, ki prihajajo v Francijo, da bi tu opravljali dekoracijska dela v javnih in zasebnih palačah, ki so pred tem delali v Lombardiji in Piemontu. Večje število delavcev iz Sequalsa prispe v Francijo sredi devetnajstega stoletja, ko tu odkrijejo mozaike iz rimskih časov. Restavracijska dela opravljajo v

¹ Povzemam po B. M. Pagani: *L'emigrazione friulana dalla metà del XIX secolo al 1940*. Udine: Arti Grafiche Friulane, 1968, str. 33; 98. Izseljevanje iz Benečije in Furlanije v letih 1909-1913 predstavlja povprečno 4,8-odstotni delež vseh emigracij v države stare celine v tem obdobju. M. Fracca: *La forza di espansione della popolazione veneta*. V: »Quaderno mensile dell'Istituto federale di credito per il Risorgimento delle Venezie«. Venezia: Ferrari, 1924, str. 25; Commissariato Generale dell'Emigrazione: *Annuario statistico dell'emigrazione italiana 1876-1925*. Roma: 1926, pregl. II in III, str. 101.

krajih Montpellier, Béziers in Nîmes.² Število furlanskih mojstrov postopoma narašča: iz izsledkov poizvedovanj, ki jih naroči ministrstvo v letih 1884-1885 in 1888, izhaja, da v Franciji delajo opekarji iz Fanne, delavci, ki gradijo ceste, iz Aviana, izdelovalci mozaikov, kamnoseki iz Sequalsa in Travesia. Mojstrstvo teh delavcev je priznано in cenjeno, tako da se začnejo v tem obdobju nekatere skupine odpravljati tudi v Nemčijo, na Nizozemsko, na Dansko in v Združene države Amerike.³

Uspeh, ki ga furlanska mozaična obrt zabeleži v Franciji v drugi polovici devetnajstega stoletja, je brez dvoma povezan s podjetniškim podvigom Gian Domenica Facchina. Facchina, rojen leta 1826 v kraju Sequals, ki se je za svoj poklic izučil v Trstu in Benetkah, se je sredi stoletja preselil v Montpellier, kjer je začel obnavljati stara tlakovanja z inovativnim postopkom, kar mu je sčasoma omogočilo – saj je ta postopek zahteval manj stroškov, dela pa so bila hitreje zaključena –, da je pridobil veliko pomembnih naročil. Njegova spretnost in sposobnost združevanja rimskih, beneških in bizantinskih tehnik je prepričala številne naročnike, da so mu zaupali dela v glavnem francoskem mestu, kjer je – po uspešnem sodelovanju na svetovni razstavi leta 1867 – prevzel tudi dekoracijo Opere. Do leta 1904, ko je umrl, je Facchina neumorno delal in potoval med Benetkami in Parizom, kjer je imel svoje delavnice, ter v Francijo privedel tudi številne druge italijanske mojstre mozaične obrti in teracerje, od katerih so mnogi – kot na primer bratje Odorico – po opravljenem vajeništvu odprli svoje delavnice v drugih francoskih mestih.⁴ Ekspanzija panoge mozaične dekoracije je spodbudila ustanavljanje številnih družinskih podjetij v zadnjem desetletju devetnajstega stoletja, obrtniki in vajenci pa

² L. Zanini: *Friuli migrante*. Udine: Doretti, 1964, str. 153, 155.

³ *Dal sasso al mosaico. Storia dei terrazzieri e mosaicisti di Sequals*. G.Colledani – T. Perfetti (ur.). Sequals: Comune di Sequals, 1994; O. Lorenzon – P. Mattioni: *L'emigrazione in Friuli*. Udine: Amministrazione provinciale di Udine, 1962, str. 33.

⁴ Zanini: *Friuli migrante*. Navedeno zgoraj, str. 159-170; G. Colledani: *Giandomenico Facchina: da Sequals a Parigi*. V: »Il Barbacian«, XXX (1993), št. 1, str. 11-13.

so začeli prihajati iz širšega območja, ki je zdaj obsegalo tudi okraje Pordenona, Sacileja in Spilimberga.⁵

Sezonski tokovi teracerjev, dekoraterjev in mojstrov mozaične obrti so se dodatno okrepili v prvem desetletju dvajsetega stoletja, o čemer priča raziskava inšpektorja za delo Guida Picottija, opravljena leta 1909. V tem obdobju pa se je začelo tudi povezovanje teh obrtnikov s skupinami zidarjev in kamnosekov iz hribovsko-gorskih krajev pordenonskega in karnijskega območja. Kamnoseki iz kraja Forni di Sotto so namreč v letih 1898-1899 odhajali v Loreno in Pariz, kjer so gradili železniške postaje.⁶ Poročila župnikov videmske škofije iz obdobja 1911-1914 potrjujejo, da je val izseljevanja proti Franciji zajel tudi gradbene delavce iz predgorskih (Venzone, Pioverno, Montenars, Alesso) in karnijskih območij (Verzegnise-Chiaicis, Lauco, Ampezzo, Raveo, Enemonzo).⁷ Župnik iz Ampezza je leta 1911 zapisal, da so se poleg delavcev, izučenih za »klasične« poklice, začeli izseljevati tudi krojači, ki so odhajali v Marseille in Pariz,⁸ medtem ko se je nekaj skupin opekarjev iz krajev Artegna in Buja v osrednji Furlaniji odpravilo v Alzacijo-Loreno vzdolž franko-nemške meje.

Francija je bila torej med devetnajstim in dvajsetim stoletjem ena izmed držav, v katere so se Furlani sicer izseljevali, vendar so tja odhajali maloštevilni, predvsem pa je ostala prehodni cilj za tiste, ki so se iz francoskih pristanišč odpravljali v Kanado. Kljub temu so novice o dogajanju v Franciji prek časopisov ali pisem redkih izseljencev dosegle tudi Furlanijo, ki se je tako seznanjala s francoskim sindikalnim gibanjem, s ksenofobnimi napadi na italijanske delavce, ki so se leta 1893 zgodili v kraju Aigues Mortes, s primerom izkoriščanja malih steklarjev.⁹

⁵ M. Ermacora: *Imprenditoria migrante. Costruttori e imprese edili friulane all'estero (1860-1915)*. V: *Baumeister dal Friuli*. F. Merluzzi (ur.). *Costruttori e impresari edili migranti nell'Ottocento e primo Novecento*. Udine: Grop Pignot, 2005, str. 117. G. Cosattini: *L'emigrazione temporanea del Friuli*. Udine-Trieste, 1982, (1903), str. 41, 130, 137.

⁶ J.B. Candotti: *C'era una volta in Carnia. (Ricuarz di un frut)*. Castions di strada: Coordinamento circoli culturali della Carnia, 1997, str. 17, 87.

⁷ Archivio Curia Arcivescovile di Udine (v nadaljevanju: Acau), vol. 8 (Enemonzo 1913, zvezek 75; Forni di Sopra 1913, zvezek 77, Raveo 1913, zvezek 79), vol. 12 (Lauco 1914, zvezek 113); vol. 15 (Alesso 1911, zvezek 147; Montenars 1916, zvezek 152), vol. 16 (Venzone 1916, zvezek 164).

⁸ Acau, vol. 8, Ampezzo 1911, zvezek 74.

⁹ F. Micelli: *Geografie dell'emigrazione: i friulani in Francia (1919-1926)*. V: »Metodi e Ricerche«, n.s. XVII (1998), št.1, str. 40.

1915-1918 – Prekinitev med prvo svetovno vojno

Prva svetovna vojna je močno zaznamovala zgodovino furlanskega izseljevanja. Povzročila je pravi preobrat, saj se je moralo avgusta 1914 v domovino vrniti približno 80 tisoč delavcev, kolikor jih je delalo v Nemčiji in v Avstro-Ogrski monarhiji, tradicionalni migracijski tokovi pa so korenito spremenili, ko je začela država dejavneje posegati na področje izseljevanja.

2. Pozabljena epizoda – Furlanski begunci v Franciji: 1917-1919

Prva svetovna vojna je prekinila migracijo proti Nemčiji in Avstro-Ogrski monarhiji, delavci so se vključevali v dejavnosti, povezane z logističnimi vojaškimi potrebami, nakazovale pa so se tudi nove možnosti izseljevanja v okviru gospodarsko-vojaških sporazumov med zavezniškimi državami. Leta 1917 je namreč italijanska vlada prek Glavnega komisariata za emigracijo/*Commissariato Generale dell'Emigrazione* napotila skupno več kot 35 tisoč gradbenih in nekvalificiranih delavcev na delo v zaledje francoske fronte, kjer so sodelovali pri gradnji obrambnih okopov in jarkov, cest, železnic.¹⁰ Med decembrom 1917 in januarjem 1918, po porazu pri Kobaridu, so bili ti kontingenti dodatno okrepljeni s približno dva tisoč begunci – furlanskimi delavci, med katerimi je bilo veliko mladostnikov, povečini iz karnijskega in huminskega območja – ki so iskali izhod iz negotovega položaja begunstva. Skupine beguncev, ki so odpotovale iz Lombardije, Piemonta in nezasedene Benečije, so delale pod vodstvom ameriške in francoske vojske ter italijanskega vojaškega odreda.¹¹ Iz dokumentacije, shranjene v arhivih, in vojaških poročil izhaja, da so se številni delavci pri delu ponesrečili ali zboleli zaradi težkih življenjskih in delovnih razmer. Carissimo Ferro, delavec iz Nespoleda, se spominja:

Tam [v Franciji] smo bili dva meseca, od decembra 1917 do januarja 1918. [...] Gradili smo pristajalne steze za letala. Potem smo morali zgraditi kolibe za bolnišnico. A ni

¹⁰ Archivio Centrale dello Stato (Acs), Roma: Segretariato Generale per gli Affari Civili, b. 512, Missione militare italiana. Regio ispettore dell'emigrazione. Poročilo z dne 30. aprila 1917. O delu med vojno glej M. Ermacora: *Cantieri di guerra. Il lavoro dei civili nelle retrovie del fronte italiano (1915-1918)*. Bologna: Il Mulino, 2005.

¹¹ Acs, Alto commissariato per i profughi di guerra, b. 33.

nam bilo dobro. Ponoči smo morali vstajati in se skrivati v gozdu. Nemci so obstreljevali področje, ker so videli, da tu potekajo dela. Bili smo blizu fronte, blizu Nemčije. Pritiskal je hud mraz. [...] V Franciji je bila hrana slaba. Dajali so nam tiste kepe riža in jaz sem vse pojedel naenkrat. Potem, zvečer, je bilo hudo. Odhajali smo spat med jokom zaradi lakote.¹²

Zadnje delavske skupine so se vrnilo v Furlanijo spomladi 1919. Tudi ta dramatična izkušnja je pripomogla k poznavanju razmer v Franciji in spoznanju, da se bodo v okviru obnovitvenih del odprle številne zaposlitvene možnosti. Delavci so se medtem vračali v domovino v upanju, da bodo tudi tu našli delo.

1919-1924 – Težki povojni časi in vnovičen zagon izseljevanja

Težave pri obnovi Furlanije in vse večja brezposelnost so bili razlogi za vnovične selitve čez mejo. A tokovi izseljevanja niso bili več usmerjeni v nemške države, ki jih je vojna hudo prizadela, temveč v Francijo, kjer so zaradi obnovitvenih del naraščale potrebe po delovni sili, zlasti na območjih, uničenih med vojno. Vnovičen zagon izseljevanja, tokrat organiziranega na podlagi medvladnih sporazumov, so spremljale socialne napetosti in burne polemike med glavnimi političnimi silami glede nujnosti ter načinov emigracije.

3. Proti Franciji

Posledice prve svetovne vojne so Furlanijo povsem izčrpale: sistematično ropanje avstrijsko-nemške soldateske v obdobju 1917-1918 je namreč uničilo kmetijski in industrijski sektor; finančne težave italijanske države so preprečevale izvajanje celovitega načrta javnih obnovitvenih del. Zaradi vračanja beguncev in odpustov iz vojske je naraščala brezposelnost (med letoma 1919 in 1921 je delo iskalo 80-100 tisoč oseb), stopnjevale so se notranje napetosti. V povojnem času se je torej selitev

¹² I. Urli: *Bambini nella grande guerra*. Udine: Gaspari, 2003, str. 151.

kazala kot »nujna« odločitev: a ker so bili tokovi proti Avstriji in Nemčiji prekinjeni zaradi zastoja gradbenih del, so se Furlanski delavci odločali za selitev predvsem v Francijo, ki je med vojno utrpela hude posledice in je potrebovala dodatno delovno silo za obnovo razdejane dežele, ki je bila prizorišče številnih bojev.

Na zaposlitvene možnosti, ki so se odpirale v Franciji, pa so kmalu začele vplivati težnje vlad, da bi nadzorovale migracijske tokove. Zlasti za sporazum, ki sta ga v zavezniškem duhu sklenili Francija in Italija leta 1919, se je izkazalo – kljub temu da je bil razmeroma napreden –, da dejansko ovira furlansko izseljevanje, saj je določal, da lahko delavci pridobijo potni list, potreben za selitev, le na podlagi predhodno sklenjene delovne pogodbe in dovoljenja, ki ga je izdajal konzulat. Birokratski zapleti in posledični pritiski delavcev – med letoma 1919 in 1920 so se protesti in nemiri med brezposelnimi vrstili brez prestanka – so izzvali burno razpravo med različnimi političnimi silami, ki so zagovarjale bodisi potrebo po zaščiti bodisi nujnost liberalizacije emigracijske politike. V tistih razmerah je morala prevladati druga opcija, poiskati je bilo treba ventil, ki bo ublažil pritiske, in tako so dobili predstavniki socialističnih in katoliških gibanj mandat za dogovore s francoskimi oblastmi, na podlagi katerih so bile skupine brezposelnih napotene na delo v Francijo. Začela se je prva faza organiziranega izseljevanja, ki so ga urejale kolektivne pogodbe, sklenjene med francoskimi podjetji in Glavnim sekretariatom za emigracijo ter njegovimi lokalnimi furlanskimi izpostavami. Nič manj pomembno ni bilo zaposlovanje, ki so ga organizirali francoski katoliški sekretariati in mreža za podporo emigrantom, ki jo je vzpostavilo združenje *Opera Bonomelli* s sedežem v Parizu in Grenoblu.¹³

Večina prvih izseljencev je prihajala iz krajev z desne strani tilmentskega porečja, ti so namreč Francijo že poznali: tamkajšnji podjetniki so že leta 1919 začeli sklepati pogodbe za gradbena dela, namenjena obnovi med vojno uničenih naselij v okolici Verduna, in najemati domačo delovno silo. Leta 1921 je tako pordenonski Sekretariat za emigracijo zabeležil velik porast odhodov iz okrajev z desne strani

¹³ Micelli: *Geografie dell'emigrazione*. Navedeno zgoraj, str. 37-49.

porečja Tilmenta.¹⁴ Med prvimi je bilo veliko opekarjev, cementarjev in rudarjev, tem pa so se kmalu pridružili zidarji iz hribovsko-gorskih in predgorskih območij. Ukrepi za omejevanje priseljevanja, ki jih je konec leta 1920 uvedla francoska vlada, številni agenti in posredniki, ki so delovali v pokrajini, in strog nadzor na mejah so bili vzroki za pojav množičnega nezakonitega izseljevanja prek Alp (Frejus, Monte Bianco, San Bernardo). Sredi dvajsetih pa je svoj trg delovne sile začela zapirati tudi Švica, zato so bili ilegalni emigranti prisiljeni ubirati vse daljše poti, v Francijo so začeli vstopati prek Nemčije, Belgije in Luksemburga.¹⁵

Francija je tako hitro prevzela vodilno vlogo med državami stare celine, v katere so se stekali izseljenci. Po statističnih podatkih je bilo leta 1919 izseljencev 1.224, že naslednje leto jih je bilo zabeleženih 16.554, v letu 1922 pa je njihovo število preseglo 28 tisoč. Obseg spontanih emigracij je prerasel organizirane tokove in leta 1923 je bilo širom Francije že okrog 40 tisoč furlanskih izseljencev, največje skupine so bile v Parizu, kamor so prihajali predvsem zidarji, in v severnih departmajih, kamor so odhajali iskat delo opekarji in rudarji.¹⁶ Opekarne, v katerih so izdelovali opeko in francosko tegolo («briqueterie» in «tuilerie»), so postale glavni cilji za delavce iz osrednje Furlanije in gričevnatega območja, ki so izgubili svoj trg v Avstriji in na Bavarskem. Tipičen primer je občina Buja, v kateri je bilo leta 1922 izdanih 1585 potnih listov, od tega 643 za Francijo, 239 za Luksemburg in 8 za Belgijo, kar priča o koreniti spremembi namembnih krajev v povojnem obdobju, pa tudi o občutnem zmanjšanju emigracijskih tokov.¹⁷

Furlanska fašistična zveza je leta 1923, potem ko je iz konkurence izločila socialiste, ustanovila novo organizacijo, to je Furlanski zavod za emigracijo/*Istituto Friulano per l'Emigrazione*, ki je uspel pridobiti zaupanje skoraj polovice emigrantov. Razmeroma uspešno je nadaljeval dejavnost organizacije izseljevanja in

¹⁴ *Relazione morale e finanziaria del segretariato di emigrazione e lavoro di Pordenone per l'anno 1921*. Pordenone, 22. februar 1922.

¹⁵ Ufficio provinciale del Lavoro di Udine: *Relazione morale per il 1921*. Udine: Stab. Tip. S. Paolino, 1921, str. 7; J. Grossutti: *Le cooperative di lavoro dei muratori friulani in Francia tra le due guerre*. V: »Metodi e Ricerche«, n. s. XXII, 2003, št.1, str. 146-147.

¹⁶ E. Franzina: *La crisi del sistema di assistenza e la chiusura degli sbocchi emigratori*. V: *Veneto Ribelle. Proteste sociali, localismo popolare e sindacalizzazione*. Udine: Gaspari, 2001, str. 223, n. 60.

¹⁷ G. Ellero: *Buja. Terra e popolo*. Udine: Arti Grafiche, 1984, str. 137; T. Tomat: *L'emigrazione da Fagagna tra le due guerre*. Udine: Comune di Fagagna, 2004, str. 59.

v dvajsetih letih je delavce pošiljal predvsem v rudnike regije Lorene in departmaja Meurthe et Moselle ter v opekarne severnih departmajev. Varstvo in zaposlovanje delovne sile je bilo podrejeno novim zahtevam nadzora ter propagande, migracijska politika se je izvajala v nacionalističnem duhu, izseljenci so dobili vlogo nosilcev italijanskih vrednot.¹⁸

1919-1925 – Emigracija, zadružništvo in protifašistično gibanje

Vse od leta 1919 so izseljevanje v Francijo zaznamovali furlanski podjetniki in skupine delavcev, organiziranih v zadruge, ki so sklepali pogodbe za gradbena dela v okviru obnove te dežele. Ta proces, na katerega je vplivalo delavsko gibanje, ki se je oblikovalo in postajalo vse odločilnejše v težkem povojnem obdobju, je tudi rezultat tega, da so se delavci zavedali svoje strokovnosti in izkušenj, ki so jih pridobili v Avstro-Ogrski monarhiji ter Nemčiji pred vojno, in da so se želeli na francoskem trgu kot taki uveljaviti, nastopiti samozavestno in organizirano. Organiziranemu izseljevanju, ki so ga skušale nadzorovati države, se je kmalu pridružila samostojna in nezakonita emigracija, ki jo je spodbujala brezposelnost pa tudi fašistično nasilje.

4. Furlanske zadruge v Franciji v obdobju 1922-1927

Propad obnovitvenih prizadevanj v Furlaniji zaradi pomanjkanja likvidnih sredstev, saj italijanska država ni zmogla financirati večjih gradbenih del, posledična velika brezposelnost in prvi znaki nasilja fašističnega gibanja so socialistične organizacije potiskali v emigracijo. Leta 1922 se je Karnijski konzorcij delavskih zadrug/*Consorzio Carnico delle cooperative di lavoro* (ki je združeval 33 zadrug s 4000 delavci) preselil v Francijo, kjer je skušal pridobiti večja gradbena dela na območjih, porušenih med vojno, zlasti v Soisson, kjer so bila dela zaupana zadrugi

¹⁸ P.P. Pillot – L.Camisa: *Il primo dopoguerra nel Friuli Occidentale (1919-1923)*. Pordenone: Edizioni Concordia Sette, 1997, str. 136-137, 144-145; G. L. Bettoli: *Una terra amara. Il friuli Occidentale dalla fine dell'Ottocento alla dittatura fascista*. Udine: Ifsml, 2003; M. Puppini: *L'emigrazione politica dal Friuli in Francia tra le due guerre*. V: »Storia contemporanea in Friuli«, XXXI (2001), št. 32, str. 101-102.

»Alba Proletaria« iz kraja Cavazzo Carnico, pa tudi v druga mesta, na primer v Eguzon, Pariz, Trier, Marseille in Amiens, kamor se je leta 1923 preselila delavska zadruga »Val Pesarina«.

Izseljevanje v takšni obliki temelji na izkušnjah, pridobljenih pred vojno: socialisti so namreč spoznali, da omogočata združevanje v zadruga in organiziran nastop na tujem delovnem trgu boljše pogoje za pridobivanje ter za razdelitev dela, zagotavljata pa tudi boljše varstvo za vse delavce. Vojna je te načrte začasno prekinila, a v povojnem obdobju je sledil njihov preporod, ki so ga spodbudile tako dejanske potrebe kot intenziven razvoj socialističnega gibanja v dvoletnem »redečem« obdobju/*biennio rosso*. Furlanski delavci so se zavedali svoje vrednosti, znanj in izkušenj, pridobljenih pred vojno z delom v tujini, kar jim je omogočilo, da so se začeli v Francijo izseljevati organizirano in da so tu prevzemali večja naročila, saj so lahko na trgu nastopili enakopravno, s »svojimi« delavci, sredstvi in vodstvom.¹⁹

Na te izselitve so močno vplivale tudi politične okoliščine. Fašistično nasilje, predvsem pa Matteottijev umor je mnoge delavce, pripadnike socialističnega gibanja, prepričal, da so zapustili Furlanijo, a to je imelo negativne posledice v domovini: zadruga so propadale in karnijski socializem je na volitvah doživel hud poraz.²⁰ Francija je postala pribežališče za vse politične emigrante in za vodilne predstavnike političnih strank, ki so nasprotovale fašizmu. Ta migracija je torej pomembno povezana z bojem proti fašizmu, ki se po vojni začne v Italiji, se nato preseli v Francijo, nadaljuje z državljansko vojno v Španiji in zaključi s sodelovanjem v partizanskih bojih v Franciji in Italiji.²¹

Na izseljevanje delavcev v skupinah, ki so jih organizirale zadruga ali manjši podjetniki, sta torej vplivala dva ključna razloga, ki sta se tesno prepletala: politični in ekonomski. Njihovo politično prepričanje, ki se je začelo oblikovati med delom v

¹⁹ Grossutti: *Le cooperative di lavoro dei muratori friulani*. Navedeno zgoraj, str. 140.

²⁰ M. Puppini: *Economia e società nella valle del Lago tra fine '800 e seconda guerra mondiale*. V: *Val del Lâc*. Udine: Società Filologica Friulana, 1987, str. 194-197; S. Zilli: *Geografia elettorale del Friuli-Venezia Giulia. Consenso, territorio e società 1919-1996*. Udine: Ifsml, 2000, str. 60-61; F. Bof: *La cooperazione in Friuli e nella Venezia Giulia dalle origini alla seconda guerra mondiale*. Udine: Arti Grafiche 1995, str. 56.

²¹ Puppini: *L'emigrazione politica dal Friuli in Francia*. Navedeno zgoraj, str. 100, 103, 104-117; P. Mattioni: *Aspetti economici e vicende migratorie in Friuli durante il fascismo*. V: »Storia contemporanea in Friuli«, št. 2-3, str. 134-135.

Avstro-Ogrski monarhiji in Nemčiji, se je dokončno utrdilo prav med povojnim bivanjem v Franciji: o tem pričajo pisma izseljencev, ki poudarjajo ta stališča, govorijo o »svobodi« in o zaposlitvenih možnostih v Franciji. Sorodna politična prepričanja, delo in solidarnost so bile torej vezi, ki so združevale skupine izseljencev – socialistov, komunistov, anarhistov – ki so zapustili svoje domače kraje (Colugna, Tavagnacco, Prato Carnico, Venzona, kraji na desni strani porečja reke Tilment), da bi lahko v Franciji zaživel in delali svobodno, da bi tu oblikovali svojo skupnost, »domovino v malem«, pridobili nova poklicna znanja in organizirali delavsko gibanje v izgnanstvu. Nove študije, opravljene na podlagi podatkov fašistične politične policije (zbranih v Centralnem političnem registru/*Casellario politico Centrale*), ki je nadzorovala nasprotnike fašizma v tujini, potrjujejo, da sta bila »ekonomski« in »politični« dejavnik ne le tesno prepletena, pač pa sta drug drugega pogojevala, saj je politična pripadnost olajšala zaposlitev, zaposlitev pa je spodbujala željo po politični in družbeni enakopravnosti.²²

Zadružniška dejavnost je začela upadati v drugi polovici dvajsetih let, ko so se gospodarske razmere v Franciji poslabšale. Težki delovni pogoji, pomanjkanje sredstev in nelikvidnost francoskih podjetij so povzročili postopno razpadanje zadrug.²³ A ta izkušnja je bila za mnoge delavce ključna in pozitivna, saj so zadruge omogočile družbeno in politično povezovanje, lažji dostop do dela in stik s francosko družbo, njenimi naprednimi idejami.

1919-1939 – Tokovi, namembni kraji, poklici

Izseljevanje v Francijo je v medvojnem obdobju zajelo prebivalce skoraj vseh območij Furlanije in Julijske krajine, čeprav pojav ni bil enako izrazit v vseh krajih. V teh letih je postala Francija z vidika emigracije najpomembnejša država stare celine, saj se je vanjo izselilo skoraj 100 tisoč Furlanov. Med izseljenci zavzemajo velik delež opekarji in zidarji, manj je nekvalificirane

²² V zvezi s tem napotujem na: *L'altra Tavagnacco. L'emigrazione friulana in Francia tra le due guerre*. J. Grossutti – F. Micelli (ur.). Pasion di Prato: Comune di Tavagnacco, 2003.

²³ C. Puppini: *Cooperare per vivere. Vittorio Cella e le cooperative carniche 1906-1938*. Tolmezzo: »Gli Ultimi«, 1988, str. 136-149.

delovne sile in rudarjev. Gradbeni delavci so se selili večinoma v glavno mesto in v severovzhodne departmaje, ki so bili med vojno prizorišče večjih bitk, rudarji in opekarji so odhajali v Normandijo in v rudarske revirje Alzacije ter Lorene. Tokovi zidarjev in kmetijskih delavcev so se v drugi polovici dvajsetih let usmerjali tudi v južne francoske predele, zlasti jugo-zahodne. Kmalu so se Furlani, ki so se sprva napotili v točno določen kraj, izbran glede na poklic ali glede na novice oziroma vabila predhodnikov, razširili po vsej Franciji, za katero so bili značilni močni tokovi notranje migracije. Najprej so se izseljevali moški, predvsem v tridesetih letih pa so se jim pridružile družine, pa tudi ženske, ki so v Parizu in drugih večjih mestih iskale zaposlitev kot gospodinjske pomočnice, šivilje, sobarice, prodajalke. Tem so sledili novi valovi nekvalificiranih delavcev in kmetov, ki so začeli preplavljati kmetijska območja. Število izselitev, ki naraste zlasti v prvi polovici dvajsetih let (25-30 tisoč letno), močno upade v naslednjem desetletju (3-5 tisoč letno) zaradi svetovne gospodarske krize, ki izbruhne leta 1929, in migraciji nenaklonjene politike francoske in fašistične vlade. Čeprav se je število izseljencev nekoliko povečalo v obdobjih najhujše krize (1931-1933; 1934-1935), je skušal fašistični režim izseljevanje preusmeriti: najprej proti kolonijam (Libija, Vzhodna italijanska Afrika), nato pa v Hitlerjevo Nemčijo, ki se je začela pripravljati na vojni spopad.

5. Maçons – izseljenske poti v gradbeniškem sektorju

Furlanski izseljenci so se v Franciji zaposlovali predvsem v gradbeniškem sektorju, saj je domače delovne sile močno primanjkovalo, poleg tega pa so to panogo obvladovala manjša obrtniška podjetja. Ker so bila gradbena dela v povojnem obdobju za francoska podjetja prevelik zalogaj, so bili namreč ti prisiljeni najemati podizvajalce in skupine izseljenskih delavcev. Kljub manjšim konjunktornim krizam (1921; 1927) se francoski trg delovne sile ni prenasičil, furlanske zadruga in delavci so v teh okoliščinah zlahka odkrili svojo nišo in oblikovali nekakšen trg znotraj trga,

ki so ga napajali novi priseljski tokovi – pogosto nezakoniti – iz Furlanije. V zvezi s tem so pomenljivi spomini Pietra Candolinija, ki je odpotoval v Francijo leta 1924 in domači kraj Interneppo zapustil komaj 15-leten:

Z vlakom smo se morali peljati prek Avstrije in Nemčije, saj nas čez švicarsko ozemlje, čeprav smo imeli potne liste, niso pustili [...]. V Franciji so nas čakali trije iz Interneppa, ki so vabili vse, ki bi želeli delati, naj se jim pridružijo, tako da smo sčasoma vsi prispeli tja.²⁴

Takšne migracijske verige so kmalu nadomestile množično organizirano izseljevanje, saj se je izkazalo, da je za izseljence ugodneje, če zanje posredujejo predhodniki – znanci in sorodniki, ki so se v Franciji že ustalili. Ko se je faza povojne obnove zaključila, so se gradbeniki in manjši furlanski podjetniki začeli seliti proti glavnemu mestu, osrednji in zahodni Franciji. Pariz in njegova predmestja so se namreč začela hitro razvijati in tudi drugi veliki centri so ponujali številne zaposlitvene možnosti za različne poklice v gradbeništvu (zidarje, pleskarje, fasaderje, tesarje). A pot do zaposlitve v Franciji ni bila zmeraj premočrtna, o čemer pričajo zgodbe številnih delavcev, ki so se najprej uspeli zaposliti v belgijskih opekarnah in rudnikih, ko so jim potekle pogodbe, pa so odšli v Francijo, da bi tu poiskali boljše plačano delo v gradbeništvu.

Večina zgodb delavcev v gradbeništvu ima nekaj skupnih točk: v tujino so odpotovali zelo mladi, da bi se tam pridružili očetu ali bratu, pri nastanitvi in iskanju dela so posredovali sorodniki, zaposlovali so se v francoskih ali italijanskih gradbeniških podjetjih, sprva kot nekvalificirani delavci, nato so postopno napredovali na mesto pomočnika, izučenega zidarja in slednjič delovodje – »chef d'équipe«. Takoj po prvi svetovni vojni so se furlanski delavci lahko samostojno zaposlovali v okviru obnovitvenih del, ker so bili izučeni za določene poklice (bili so zidarji, klesarji, mavčarji, teracerji, tesarji), v fazi gradenj novih objektov pa so zaposlitev lahko dobili le v okviru francoskih podjetij, saj so bili sistemi gradenj in

²⁴ Pričevanje navedeno v: *Bordan e Tarnep. Int pal mont*. A. Verrocchio (ur.). Udine: Arti Grafiche, 1991, str. 127-128.

standardi drugačni.²⁵ Razvoj gradbeniškega sektorja je zahteval veliko poceni delovne sile: čeprav so pogodbe določale urne postavke in osemurni delavnik, so zaradi ugodnih menjalniških tečajev in višje plače furlanski delavci sprejemali tudi slabše pogoje ter podaljšanje delovnega časa. Na slabše in izkoriščevalske pogoje francoskih podjetij so morali pristajati tudi zato, ker so se na trgu pojavili še cenejši poljski delavci. Almiro Rossi, ki se je leta 1929 zelo mlad pridružil trem bratom v Franciji, se tako spominja delovnih pogojev na enem od gradbišč pariškega predmestja:

Na gradbišču smo ostajali tudi 14-15 ur na dan; zjutraj smo pripravili material, potem pa smo delali, dokler se ni znočilo. Plačali so nas glede na učinek: jaz sem bil kar krepak, malto sem lahko nosil na odre, tako da so mi gospodarji odmerili kakšen frank več [...]. Po šestih mesecih sem že dobro govoril francosko, tudi zato, ker so me bratje zmeraj pošiljali po opravkih in nakupih, tako da sem se bil primoran znajti.²⁶

Delo je bilo pogosto zelo težko. Zidarji pripovedujejo o slabih življenjskih in delovnih pogojih ter o negotovosti (do gradbišč so morali priti peš iz oddaljenih krajev, delali so 10-12 ur na dan in tudi v soboto, nastanitve so bile začasne in ubožne), vendar tudi o gostoljubnosti ter prijateljstvih, ki so jih navezali z osebjem gostišč, kjer so dobili hrano in sobo po ugodnih cenah. Dovzetnost za uk francoskega jezika in obiskovanje večernih tečajev je mnogim delavcem omogočilo, da so svoj položaj izboljšali, ti so prevzeli vlogo posrednikov med delodajalci in novimi priseljenci, za katere so izpolnjevali obrazce, potrebne za vstop ter delo v Franciji, jim pomagali pri iskanju zaposlitve in namestitve.

6. Od zadrug do podjetništva v letih velike krize

Francoski primer dokazuje, da so bili furlanski izseljenci izjemno prilagodljivi, da so znali znanja in izkušnje, ki so jih pridobili pred vojno med delom v Avstro-Ogrski

²⁵ J. Grossutti: *Le scelte migratorie a Tavagnacco, Feletto Umberto e Pagnacco: tra Francia e Argentina (1919-1939)*. V: *L'altra Tavagnacco*. Micelli – Grossutti (ur.). Navedeno zgoraj, str. 142-143.

²⁶ Pričevanje navedeno v: *Bordan e Tarnep*. A. Verrocchio (ur.). Navedeno zgoraj, str. 123.

monarhiji in Nemčiji, s pridom izkoristiti pri vključevanju v novo delovno okolje. Tako imenovani »polier« in delovodje, ki so novačili delavce in vodili manjše ekipe ter imeli najprej ključno vlogo v okviru zadrug, so kasneje postali pravi podjetniki. Francoske in novejšje raziskave potrjujejo, da je bil ta pojav zelo razširjen, saj naj bi bilo leta 1926 kar 7000 Italijanov na čelu gradbenih podjetij v Franciji.²⁷ Malo se jih je sicer uveljavilo z velikimi gradbenimi podjetji, veliko pa jih je uspešno vodilo manjša obrtniška podjetja, ki so se ukvarjala s slikopleskarstvom, čiščenjem fasad, dekoracijo objektov. Te panoge namreč niso zahtevale velikega osnovnega kapitala in z intenzivnim delom je bilo mogoče uspeti, a pogosto na škodo delavcev, ki so morali delati preveč za premajhno plačilo. Sposobnost organizirati poceni delovno silo – te je bilo ne pretek, saj so novi izseljenski tokovi, tudi nezakoniti, še kar pritekali – je torej določenim posameznikom omogočila, da so uspeli s podjetniško dejavnostjo. Pomanjkanje sredstev za investicije so nadomeščali s sklepanjem podizvajalskih pogodb in z opravljanjem številnih manjših del, s čimer so se zmanjšala tudi finančna tveganja zaradi morebitne plačilne nezmožnosti naročnikov. Povezanost med izseljenci in življenje v skupnosti je majhnim furlanskim podjetnikom zagotavljala dobro obveščenost, izmenjavo informacij, novačenje delovne sile, sodelovanje v okviru podizvajalskih pogodb in razdelitev dela. Poleg podjetnikov v sektorju gradbeništva se je v tem okolju sčasoma izoblikovala tudi nekakšna vmesna skupina tako imenovanih »tacherons«. To so bili delovodje (navadno so bili po poklicu zidarji, štukaterji, pleskarji, ki so prihajali iz Furlanije, Piemonta, Sicilije in Lombardije), ki so jih podjetja najemala za vodenje manjšega dela gradbišča. A glavna naloga »tacherons« je bila zagotoviti naročniku poceni in učinkovito delovno silo s posredovanjem in najemanjem skupin delavcev.²⁸ Ta položaj (»tacheron«) je bil pogosto prva stopnička na poti do stalne zaposlitve ali do samostojne dejavnosti v sektorju gradbeništva.²⁹

²⁷ Grossutti: *Le cooperative di lavoro dei muratori friulani*. Navedeno zgoraj, str. 137-148.

²⁸ A. Grassani: *Emigrazione, self-employment, imprenditorialità. Itinerari collettivi degli emigranti italiani nell'edilizia francese 1919-1939*. V: »Imprese e storia«, X, 1999, št. 20, str. 230-231.

²⁹ Grossutti: *Le scelte migratorie*. Navedeno zgoraj, str. 118-119.

Prehod v podjetništvo je značilen zlasti za obdobje velike krize med letoma 1929 in 1933, katere posledice so močno občutili furlanski delavci, in sicer prav zato, ker so bili kvalificirani, izučeni za določene poklice. Naraščala je brezposelnost in posledično tudi sovražstvo domačih gradbenikov do Italijanov. Začelo se je brezupno iskanje dela. Med letoma 1932 in 1934 so začasno izseljensko delo prizadeli tudi strogi ukrepi francoske vlade, s katerimi se je želelo zaščititi »nacionalno« zaposlovanje. Najemanje tujih delavcev je bilo omejeno v vseh sektorjih, izvajale so se poostrene kontrole, listine in dovoljenja, izdana za čas trajanja pogodbe, ki jo je ob izselitvi sklenil delavec, se niso podaljševala. Brezposelni delavci so bili vrnjeni v domovino. Sprejemanje tovrstnih zaščitnih ukrepov se je nadaljevalo v drugi polovici tridesetih let, ko je vlada Ljudske fronte dodatno obdavčila delodajalce, ki so najemali tujo delovno silo, in izgnala delavce, ki so odstopili od pogodb. V teh okoliščinah je moč in samovolja italijanskih in francoskih podjetnikov – ti so namreč lahko odklonili podaljšanje listin in pogodb – presegla vse meje v brezobzirnem izkoriščanju in izigravanju delavcev, ki so se izčrpavali v medsebojni konkurenci.³⁰ Giovanni Battista Candotti, mlad delavec iz Forni di Sotto, ki je leta 1935 delal za podjetje Bourisson, se tako spominja težav v gradbeniškem sektorju:

Izseljenec je moral misliti predvsem nase, najti in obdržati je moral zaposlitev, čeprav ni razumel jezika. Brez ugovaranja je moral izpolnjevati vsa navodila delodajalca, ki ga je skrbelo le, kako učinkovit je njegov delavec. Izseljenec je moral poleg tega urediti vrsto obveznosti na lokalni upravni enoti, ki je tujca obravnavala nezaupljivo, izpolniti je moral vse obrazce, predložiti zahtevane dokumente, fotografije in izjave ter podpisati vrsto listin. Ovir je bilo nešteto [...] tudi s strani kolegov, ki so se bali kakršne koli konkurence, saj je dela primanjkovalo, in so se obnašali agresivno, a to je bilo najboljše spregledati, na izzivanja se nisi smel odzvati, ostati si moral kar se da pohleven.³¹

V teh razmerah so se izseljenskim delavcem delovni pogoji močno poslabšali, ovir je bilo vse več kot tudi izsiljevanja zaradi pomanjkanja dela. Mnogi so morali

³⁰ *Italiani di Francia. L'emigrazione fra le due guerre.* P. Milza – R. Schor-É Vial (ur.). Firenze: Giunti, 1989, str. 35-39.

³¹ Candotti: *C'era una volta in Carnia.* Navedeno zgoraj, str. 64.

zapustiti gradbišča in svoje mesto odstopiti francoskim delavcem, živeti od priložnostnih del ali pa Francijo zapustiti in se vrniti domov. Prav brezupne delovne razmere so mnoge delavce prisilile, da so skušali zagnati samostojno podjetniško dejavnost ali pa – kar se je zgodilo pogosteje – da so se začeli udinjati kot »tacheron«, s čimer so si nakopali ksenofobno sovraštvo francoske delovne sile. Nova podjetja so se torej paradoksalno ustanavljala kot odgovor na krizo, to je bila neke vrste »obrambna strategija« delavcev, s katero so se skušali izogniti negotovosti in tveganju, da jih bodo francoske oblasti izgnale. Po drugi strani je šlo za pogumno odločitev, ki se je obrestovala in omogočila poklicno in družbeno napredovanje.³²

7. Edinstven primer: kmetijska kolonizacija jugo- zahodne Francije v obdobju med letoma 1924 in 1927

Povsem nova oblika izseljevanja v Francijo se je pojavila v dvajsetih letih, ko se začnejo kmetje iz krajev z desne strani tilmentskega porečja, osrednje Furlanije in nekdanjih avstrijskih ozemelj seliti v jugo-zahodne predele Francije. Dejansko gre za prvo kmetijsko kolonizacijo znotraj evropske celine. Premikom kmečkega prebivalstva botruje splet političnih, ekonomskih in socialnih razlogov: zaradi demografske rasti začne primanjkovati obdelovalnih površin, preživetje kmečkih družin, ki so imele na domačih tleh zakupljena zemljišča, je ogroženo, razmere se dodatno zaostrijo z nasiljem nad kmečkim prebivalstvom, ki spremlja pohod fašističnega režima na oblast, in – na območjih Furlanije, ki so bila pred tem pod avstro-ogrsko oblastjo – z nezadovoljstvom prebivalstva zaradi nove povojne upravno-politične ureditve. Delavci v kmetijstvu, najemniki in zakupniki ter manjši posestniki vidijo rešitev v izselitvi v jugo-zahodne francoske predele ali v Argentino. Odhajajo v upanju, da bodo v teh krajih našli »srečo« in se izognili fašističnemu nasilju nad kmečkim prebivalstvom ter tako rekoč fevdalnim dajatvam, uveljavljenim v domačih krajih.³³ Takoj po prvi svetovni vojni so se v krajih prenaseljene Benečije

³² Grassani: *Emigrazione, self-employment, imprenditorialità*. Navedeno zgoraj, str. 221-222.

³³ *Un'altra terra un'altra vita. L'emigrazione isontina in Sud America tra storia e memoria 1878-1970*. F.Cecotti – D.Mattiussi (ur.). Gorizia: Centro L. Gasparini, 2003.

in Furlanije začeli pojavljati francoski agentje, ki so med prebivalci širili vesti o možnostih, ki se odpirajo na jugo-zahodu Francije. Tu naj bi bil mogoč nakup zemljišč po zelo ugodni ceni, saj so bila številna rodovitna območja zapuščena zaradi urbanizacije in demografskega upada, ki sta zajela Francijo po prvi svetovni vojni. Te obljube in vse težje razmere doma so izzvale množično izseljevanje. Najprej so se izselili najrevnejši kmetje, leta 1924 so jim sledili zakupniki zemljišč iz mest Ruda, Saciletto in Perteole, ki so se naselili v Preignanu, Auchu in Montestrucu (Gers). Kmetje zakupniki iz kraja Medea so se preselili v Castelculier, kmetijski delavci iz osrednje Furlanije in krajev z desne strani porečja Tilmenta so naselili pokrajino Aquitaine.³⁴ Kljub poskusom fašistične vlade, da bi dokončno izseljevanje, pri katerem je iz države odtekal tudi kapital, omejili, se je med letoma 1926 in 1927 v južno Francijo podalo približno 19 tisoč Furlanov, čeprav se je del teh kasneje sicer vrnil v domovino.

Stik z novim francoskim okoljem je bil namreč težavnejši, kot so izseljenci pričakovali, saj je bilo treba zemljišča povsem na novo obdelati, izkrčiti polja, urediti vodotoke, obnoviti opuščene in razpadle objekte. Giuliano Leonarduzzi, zakupnik iz kraja Ruda, tako opisuje svoje prvo obdobje v Preignanu:

Zgraditi je bilo treba ceste in mostove, oskrba z vodo in elektriko je bila motena, trgovin ni bilo ... zemlja ni bila dobra, pri nas bi rekli, da je bila mrzla, surova [...]. Da bi zaslužili kaj malega in dočakali prvi pridelek, so se morale ženske zaposliti v večjih okoliških podjetjih. Nekateri so nad kmetijstvom obupali in začeli iskati drugo zaposlitev v mestih.³⁵

Do preobrata je prišlo z drugo svetovno vojno in pomanjkanjem, saj so po vseh začetnih težavah kmetje na ta račun končno lahko nekaj zaslužili s prodajo pridelkov na črnem trgu, kar jim je omogočilo, da so izvedli izboljšave na svojih posestih. Vendar lahko sklenemo, da so bili učinki tega izseljevanja za Francijo dolgoročno

³⁴ Tomat: *L'emigrazione da Fagagna*. Navedeno zgoraj, str. 74. V zvezi z odhodi iz Dignana in Pinzana glej *Libro storico Dignano*, vol. 1, 1875-1941; 12. april 1926, str. 98.

³⁵ Pričevanje navedeno v: *Tieris cence oms par oms cence tieris. De basse furlane al Sud-Ovest de France. Storis di emigrazion (1923-1957)*. A. Miceu (ur.). Udine: Comune di Ruda, 2005, str. 280-281.

pozitivni, saj so italijanski kmetje opustela območja znova poselili, začeli obdelovati opuščena zemljišča in s tem občutno povečali kmetijsko proizvodnjo.

1927 – Od sezonskega izseljevanja do vključevanja v novo okolje

Primer izseljevanja v Francijo priča o tem, da so na migracijske tokove med vojnama vplivali notranji razlogi – novice in vabila iz tujine ter posredovanje predhodnikov – pa tudi zunanji: svetovna gospodarska kriza, omejevalne politike, preganjanje »nasprotnikov« s strani fašistov. V dvajsetih letih ohrani izseljevanje vzorce, značilne za obdobje pred prvo svetovno vojno, gre namreč večinoma za sezonske migracije, od leta 1927 pa število vrnitev v domovino upada, kar je posledica predvsem ukrepov, s katerimi skušata italijanska in francoska omejiti pojav izseljevanja, ter bojazni delavcev, da bodo izgubili delovno mesto. Zelo izrazito ostaja predvsem izseljevanje iz gorskih območij Furlanije, od koder odhaja veliko prebivalstva. Možnost pridobitve državljanstva, nasprotovanje fašističnemu režimu in boljše razmere v Franciji so razlogi, ki so vplivali na odločitev številnih delavcev, da se dokončno nastanijo v Franciji, pa tudi na uveljavitev novih, bolj sproščenih vedenjskih vzorcev v Furlaniji.

8. Francija kot nova domovina

V medvojnem obdobju je prevzela Francija v očeh Furlanov različne podobe: najprej je bila dežela, ki je ponujala številne delovne priložnosti in torej možnost izhoda iz revščine, potem je postala država, kamor se je bilo mogoče zateči, dežela, ki je omogočala življenje v svobodi, v tridesetih letih pa si je bilo v njej mogoče zgraditi, sicer ne brez težav, novo življenje. Mussolini je leta 1927 v znamenitem govoru »discorso dell'Ascensione« napovedal ukrepe, s katerimi naj bi – tako kot Francija, ki se je znašla v konjunktorni krizi – omejili izseljevanje, opozoril je zlasti, da bo skušal preprečiti dokončno izseljevanje, medtem ko bo začasno dovoljeno le

delavcem, ki bodo predložili veljavne delovne pogodbe. Svetovna kriza, ki je izbruhnila leta 1929, je povzročila upad emigracijskih tokov v Francijo, vendar pa se je zaradi poslabšanja razmer v kmetijstvu in naraščanja brezposelnosti (število brezposelnih se je povzpelo na 40-50 tisoč) vnovič razmahnilo nezakonito izseljevanje. Po delni sprostitvi je režim spet omejil izdajanje potnih listin in skušal migracijo brezposelnih usmeriti na območja, kjer so potekala melioracijska dela, in predvsem v kolonije.³⁶ Birokratske ovire, večje težave pri obnavljanju delovnih pogodb in bojazen delavcev, da bodo izgubili delovna mesta, so razlogi za upad sezonskih migracijskih tokov, značilnih za dvajseta leta. Začasne izselitve so torej postajale dokončne, takšni odločitvi pa je pogosto sledila pridružitve družinskih članov delavcu v tujini ali pa jo je spremljala poroka, sklenjena v Franciji, in postopna naturalizacija. Tudi med tistimi, ki so bili najmanj obremenjeni s političnimi razmerami, se je – paradoksalno – število izselitev prav zaradi restriktivnih ukrepov, nenehnih birokratskih ovir in neprikrite nenaklonjenosti konzularnih predstavnikov še povečevalo.

Že v prvem povojnem obdobju so izseljenci spoznali, da je francoska družba bistveno bolj odprta in prijazna kot sta bili Avstro-Ogrska in Nemčija, kjer so bile možnosti vključevanja v družbeno življenje dokaj omejene. Francija je torej kmalu postala ne le »delovna« domovina, temveč tudi domovina »srca«, političnih svoboščin in mogoče družbene, politične ter gospodarske osamosvojitve. Begunci so bili tu sprejeti odprtih rok in razmeroma dobre zaposlitvene možnosti, jezikovna bližina ter možnost pridobiti državljanstvo so bili dejavniki, ki so olajšali proces vključevanja v novo okolje. In ne le to: v prestolnici ter večjih mestih so bile življenjske razmere bistveno boljše, kulturni in družbeni vzorci naprednejši glede na

³⁶ A. Nobile: *Politica migratoria e vicende dell'emigrazione durante il fascismo*. V: »Il Ponte«, XXX, 1974, št. 11-12, str. 1328-1333; J. Grossutti: *Gjermaneož pal mont. I tolmezzini all'estero. Quantificazione ufficiale e comunità reale*. V: *Tumieç*. G. Ferigo – L. Zanier (ur.). Udine: Società Filologica friulana, 1998, str. 111-112; S. Biasoni: *Il regime fascista in Friuli durante gli anni Trenta: disoccupazione, nuovi flussi migratori e assistenza*. V: »Storia contemporanea in Friuli«, XXX (2000), št. 31, str. 80-85; G. Bertuzzi: *La società friulana alla vigilia della seconda guerra mondiale. Note su alcuni problemi economici e sociali*. V: *Sulla crisi del regime fascista 1938-1943. La società italiana dal "consenso" alla Resistenza*. A. Ventura (ur.). Venezia: Marsilio, 1996; P. Purini: *L'emigrazione non italiana dalla Venezia Giulia tra le due guerre*. V: *Una nuova terra*. F. Cecotti – D. Matussi (ur.). Navedeno zgoraj, str. 87, 99.

furlanske. Francija je ponujala »moderno« in »sproščeno«, odprto okolje.³⁷ Izseljenci so bili pogosto prijetno presenečeni nad visoko stopnjo »demokracije«. Spoznanje, da razredne delitve niso bile tako izrazite, je nanje naredilo globok vtis. Teresa Boschin, ki je leta 1937 odpotovala iz Saciletta, da bi se pridružila bratu, se spominja:

Takoj po prihodu v Pariz sem imela kar nekaj težav. Poleg tega, da sem morala prenašati neskončne politične razprave, sem se težko privadila navadam Francozov, vendar sem občudovala njihov občutek za enakopravnost: vsi so se naslavljali preprosto z »Monsieur« in »Madame«, titul ni bilo in vsako delo je bilo spoštovano.³⁸

Svobodnejše in manj formalno družbeno okolje, stanovanja z električno, vodovodno napeljavo in s kopalnico, boljša hrana, večje udobje ter dostopnejše storitve – vse to pogosto poudarjajo takratni izseljenci – so bile prave novosti in oprijemljiv znak, da je »drugačno življenje« dejansko mogoče. Nedelja je bila dela prost dan in izseljenci so jo izkoristili za »raziskovanje« novega francoskega okolja, potepali so se po mestih, šli so plesat, sestajali so se z domačimi v barakah ali pivnicah – zbirališčih izseljenskih skupnosti. Razmeroma hitra naturalizacija in opuščanje italijanskega jezika – pogosto že od druge generacije – kažejo na željo teh izseljencev po popolni asimilaciji v družbo države gostiteljice. Po drugi strani pa je del francoske družbe ohranil nezaupanje do izseljencev in mnogi se spominjajo, da so z njimi ravnali kot s »tujci« ter jih zaničevali. Prostor, ki so ga v francoski družbi osvojili Furlani, je torej vendarle rezultat težavnega in postopnega procesa, ki je privedel do boljšega življenja ter družbenega priznanja le s trdimi delom.

9. Furlanija v Franciji – Francija v Furlaniji

V nekaj letih so pod vplivom izkušenj »francoskega« izseljenstva tudi v družbeno tkivo krajev izvora začeli prodirati novi kulturni in družbeni vzorci, ki so zaznamovali nov korak furlanske družbe na poti k razvoju in posodobitvi. V tem

³⁷ Micelli: *Geografie dell'emigrazione*. Navedeno zgoraj, str. 39, 49.

³⁸ Pričevanje navedeno v: *Tieris cence oms*. Miceu (ur.). Navedeno zgoraj, str. 342.

smislu pričajo zapisi v župnijskih zgodovinskih knjigah in poročila župnikov iz obdobja, ko se je začela napovedovati velika kriza. To so najpomembnejši viri, na podlagi katerih lahko preverimo, kolikšen je bil vpliv novih ciljnih držav emigracije na prebivalstvo. Zlasti duhovniki oziroma župniki so namreč z zaskrbljenostjo spremljali znake življenjskih in delovnih izkušenj francoskih emigrantov, ki so se začeli kazati v Furlaniji in ki so pospešili proces sekularizacije družbe. Pojav so cerkveni predstavniki povezovali z »nemoralnostjo«, »upornostjo«, ki je bila posledica protifašističnih gibanj v Franciji, kotlom nevarnih idej, laicizma in »social-komunizma«. Naj poudarimo, da so te težnje, ki so se razširile zlasti v obdobju dveh »rdečih« let/*biennio rosso*, prodirale tudi na območja, ki se jih proces družbene modernizacije pred vojno še ni dotaknil, zlasti na gričevnate predele in v kraje osrednje Furlanije, v katoliški tradiciji najzvestejša središča.³⁹

V zgodnjih tridesetih je že mogoče opredeliti prve »posledice« francoskega vpliva: župniki tožijo, da je prebivalstvo zajela »indiferentnost«, to je nezanimanje in oddaljevanje od verskih načel, da je deželo preplavilo »pohujšanje«. V tem smislu obsojajo omejevanje rojstev in z grenkobo ugotavljajo, da so se na domačih tleh »prijele« uvožene oblike druženja, da so se razpasle »zabave«, obsedenost s plesom in športom – skratka vsi znaki, ki kažejo na to, da se želi družba osvoboditi, biti manj nadzorovana. Tako površne in stereotipne obsodbe kot poglobljene analize so temeljile na izhodišču, da je prav izseljevanje v Francijo »ključni razlog« za tak razmah idej »malthuzianizma« in za upadanje rojstev kljub popolnoma nasprotni demografski politiki, ki jo je skušal uveljaviti fašistični režim, in kljub načelom katoliške kulture, ki razglša prav številčno družino za enega od temeljev krščanstva.⁴⁰ Migracija v tujino in notranja migracija, gospodarska kriza ter

³⁹Opozorim naj le na primere, ki se nanašajo na območja okrajev: Buja in San Daniele (Villalta, Comerzo, Muris, Susans, Farla, Vendoglio, Forgaria, Carpacco, Madonna di Buja, Artegna), Codroipo (Lonca, Pozzo, Zompicchia, Rivarotta, Qualso) in furlanske nižine na jugozahodu Videmske pokrajine (Vergnacco, Rivignano, Teor, Basiliano, Bressa, Colloredo di Prato, Nespolo, Varmo, Pradamano, Ternzano, Sammardenchia, Flambro, Morsano, Mortegliano). Acau, Visite pastorali 1929-1933.

⁴⁰Opozorila v zvezi z »malthuzianizmom« so se delila predvsem v hribovsko-gorskih območjih, pa tudi v območjih gričevnatega in nižinskega sveta, kar kaže na to, da je bila sprememba povsod dokaj prisotna. A Segnacco: »limitazione delle nascite, conosciuta soprattutto in Francia«; v Cassacu je greh proti »svetosti poroke« povezan predvsem z »odhodom v Francijo«. A Verzegnis: »la Francia ha insegnato il controllo delle nascite«. Acau, Visite Pastorali 1929-1933.

uveljavljanje »francoskih« spolnih vedenjskih vzorcev so dejansko vzroki, ki so vplivali na izjemno upadanje prebivalstva v hribovsko-gorskih predelih in na oblikovanje nove družinske ter demografske strukture.⁴¹

Francija je torej postala neke vrste negativna paradigma za označevanje stanja, verskega in moralnega vedenja izseljencev. Ti so v hribovsko-gorskih predelih spodkopavali župnikovo avtoriteto in omalovaževali toge vedenjske vzorce, zaostale v primerjavi s sodobnimi ter naprednimi francoskimi idejami. V teh okoliščinah je omejevanje oziroma nadzorovanje rojstev postalo predmet »javne« razprave: župnik San Gervasia opozarja, da so »starši s številnim naraščanjem celo nesramno zasmehovani«.⁴² Za nove vedenjske vzorce je kriv vpliv francoskih izseljencev, župniki poudarjajo, da je prav med njimi zaznati visoko stopnjo »zakonske nezvestobe«, »moralne sproščenosti« in »nebrzdanosti«, to je znakov, ki nakazujejo razvoj svobodnejših spolnih razmerij. Nič manj pogoste (a seveda nepreverjene) so obsodbe izseljencev, ki se »že več let niso vrili« domov, ki se »ne oglasijo« svoji družini, ki so očitno zapustili soproge in otroke. Za mnoge izseljence je bila selitev v tujino, bodisi v evropske bodisi v čezoceanske države, dejansko priložnost za umik, za dokončno prekinitve vseh vezi z domačim družbenim okoljem. Nezadovoljstvo s svojim položajem in z družbenimi odnosi doma, gospodarska kriza ter nasilje fašističnega režima so razlogi za izselitev mnogih prebivalcev teh krajev, ki so si želeli ustvariti novo življenje v skladu z drugačnimi načeli in moralnimi normami.⁴³

Tako kot na prehodu iz devetnajstega v dvajseto stoletje so bili tudi v tem obdobju najdovzetnejši za spremembe mladi ljudje. Ti so se v Furlanijo vračali »brez vere«, »razvajeni«, »pohujšani«, »sproščeni« ali »hladni in brezbrizni«.⁴⁴ Strah pred laicismom, ki naj bi bil neposredna posledica komunističnih idej delavcev v Franciji, je tudi ključna stična točka med cerkvijo in režimom, ki sta zavezniško poudarjala naslednje vrednote: povečanje natalitete, vera, ruralizem, treznost, nasprotovanje

⁴¹ M. Gortani – G. Pittoni: *Lo spopolamento montano nella montagna friulana*. Roma: Inea-Cnr, 1938.

⁴² Acau, *Visite pastorali*, vol. 848, San Gervasio 1932.

⁴³ Glej, na primer: Ifsml, b. 5, *Libro parrocchiale di Venzone*, sac. F. Lucardi, 1938, str. 161-163.

⁴⁴ M. Ermacora: *Parroci ed emigranti nelle visite pastorali della Diocesi di Udine* (1898-1914). V: »Metodi e Ricerche«, n. s., XVIII, 1999, št. 1, str. 58.

boljševističnim idejam. Župnik iz Rivalpa je julija 1931 obiskal Francijo. Ob vrnitvi je razburjen zapisal:

Francosko ljudstvo je pokvarjeno, povsod prevladuje ledeni in strašljiv laicizem [...]. Novi nauk malthuzianizma se je uveljavil do skrajnih meja: otroci so prava redkost. Mestno življenje je zavzelo prvo mesto: kmetje množično zapuščajo podeželje [...], selijo se v mesta, kjer zlahka zaslužijo za življenje in kjer so kraji ter priložnosti za razvrat in zabavo skoraj na vsakem koraku. Praznovanja ne potekajo v verskem duhu [...], to zlo se razrašča zlasti med nižjimi sloji, med delavci, s katerimi se družijo in sodelujejo naši izseljenci, ki se tega duha pogosto preveč nalezajo [...]. Vsako leto bi jih bilo treba obiskat, morda bi lahko tako preprečili hude rane, ki jih francosko pohujšanje in laicizem zadaja tem ubogim ljudem, prisiljenim živeti v škodljivem okolju, da bi vzdrževali svoje družine.⁴⁵

A župniki so vse bolj brez moči, saj so bivanja v tujini vse daljša, delavcem pa se vse pogosteje pridružujejo tudi ženske in družine. Kljub temu se je pastoralna dejavnost med fašističnim režimom, ki je v dobršni meri omejil konkurenčno socialistično ideologijo, okrepila tako doma kot v tujini z razpošiljanjem župnijskih objav in katoliškega tiska, z dopisovanjem, organiziranjem slavij in praznovanj ter prek misijonarjev in romanj v Francijo.

10. Težka leta: med izgonom, vključevanjem v novo okolje in političnim bojem

V tridesetih letih je Francija pokazala svoj trši obraz, in sicer ne le zaradi ukrepov, namenjenih omejevanju priseljevanja, temveč tudi zaradi naraščanja napetosti med fašisti in njihovimi nasprotniki. V tem obdobju se izoblikuje sovraštvo do fašističnega režima, izrazitejši postanejo procesi integracije. Zgodovina je sicer pokazala, da je bilo prav nasprotovanje fašizmu pomemben dejavnik, ki je prispeval k pospešenemu vključevanju italijanskih delavcev v francosko družbo, vendar ta proces ni bil linearen zaradi različnih notranjih odnosov med nasprotniki fašizma in zaradi njihovih različnih stališč do izgnanstva in politične dejavnosti. Priseljenci so se

⁴⁵ Libro storico parrocchiale di Rivalpo, z dne 13. julija 1931.

namreč – ne brez nasprotovanj in sporov – vključevali v francosko delavsko gibanje in morali so sodelovati v sindikalnih bojih države gostiteljice. Takšna je bila praksa komunistične internacionale, ki je od leta 1934 spodbujala oblikovanje ljudskih front za boj proti fašizmu. Organizaciji PCF in CGT ter politična komponenta priseljenjskih skupnosti so odigrale ključno vlogo v sindikalni in politični vzgoji ter organizaciji starih in novih delavskih skupin. Pod njihovim vodstvom se je pojav sindikalizacije močno razrasel – zelo izrazit je na primer njegov razvoj v pokrajini Loreni. Podpora Ljudske fronte, stavke, s katerimi so delavci dosegli uvedbo plačanega dopusta, 40-urnega tedenskega delavnika, kolektivne pogodbe, proste sobote so pomembni cilji, ki so vplivali na to, da so se začeli delavci zavedati svoje moči znotraj političnega in gospodarskega prostora ter da so jo skušali načrtno uveljavljati.⁴⁶ Kljub velikim težavam in strogim kontrolam so delavci v Franciji doživeli neprecenljivo izkušnjo, dokaz svobode, solidarnosti in sodelovanja, ki se je kasneje nadaljevala s številčno udeležbo prebivalcev Furlanije in Julijske krajine v mednarodnih brigadah med špansko državljansko vojno 1936-1939. Komunisti iz Tavagnacca v Montrougeju in tisti iz Castelnuova del Friuli v Toulonu, če navedemo le dva primera, so prispevali mnogo prostovoljcev za boj proti fašizmu v Španiji.⁴⁷ S političnim udejstvovanjem so se odprle tudi nove oblike združevanja, kot dokazujejo izkušnja časopisa »Alba Friulana« in rekreacijske ter socialno-varstvene dejavnosti – s poudarkom na ohranjanju identitete priseljencev, na povezovanju glede na skupni izvor –, organizirane pod vodstvom socialističnega vodje Ernesta Piemonteja.

Obstoj protifašističnih skupnosti so ogrožali vohuni in informatorji ter stroge kontrole, ki so jih izvajale francoske oblasti. Te so delavce, ki so bili osumljeni »subverzivnih« dejavnosti, nemudoma izgnale. Tudi fašistično preganjanje komunistov, socialistov in anarhistov na Karnijskem ali na območju Pordenona je bilo dosledno in neusmiljeno, posledice so čutili njihovi družinski člani, pogosto

⁴⁶ A. Bechelloni: *Tra esilio politico ed emigrazione economica: gli Italiani in Francia da una guerra all'altra sullo sfondo di un mezzo secolo di presenza italiana nel movimento operaio francese*. V: *L'altra Tavagnacco. L'emigrazione friulana in Francia tra le due guerre*. J.Grossutti – F.Micelli (ur.). Pasion di Prato: Comune di Tavagnacco, 2003, str. 11-12.

⁴⁷ M. Puppini: *In Spagna, per la libertà*. Udine: Ifsml, 1986; glej še eseje M. Puppinija (*Fuoriusciti in Francia tra le due guerre*) in K. Salvadorja (*Dati sull'emigrazione a Castelnuovo del Friuli dal 1918-1950*), objavljene v: *La dispora friulana. Materiali per una ricerca*. Sequals: Tielle, 2001, str. 9-18 in 85.

žrtve nadlegovanj in izsiljevanj.⁴⁸ S krepitvijo fašističnega režima so se »nasprotniki« in režimu »nezvesti« Italijani znašli v sovražnih okoliščinah, tudi tu je intenzivno potekala propaganda in novačenje izseljencev v fašistične vrste, ki so ga izvajale skupine *fasci italiani all'estero* prek *case degli italiani* in konzulatov, glasnikov režima ter sredstev nadzora Italijanov v tujini.⁴⁹ Namen dejavnosti, ki jih je organizirala fašistična vlada – tečajji italijanskega jezika, plačana potovanja za obiske v domovini in za matere z dojenčki, rekreacijske ter športne dejavnosti –, je bil spodbujati in povzdigovati narodno zavest, pospeševati vrnitve v domovino ter izseljence odvracati od dokončnega izseljevanja.⁵⁰ V skladu s temi cilji je bil januarja 1939 sprejet zakon, imenovan »zakon Ciano«, ki je izseljencem, ki so že dlje prebivali v tujini, omogočala vrnitev v domovino. Vendar so v Furlaniji zabeležili le malo vrnitev na podlagi tega zakona, kar potrjuje, da so se izseljenci dobro vključevali v francosko družbo, a hkrati dokazuje tudi, da je bilo med njimi veliko nasprotnikov fašističnega režima.

V drugi polovici tridesetih let so migracijski tokovi proti Franciji upadli: režim je skušal brezposelne usmerjati drugam: najprej v kolonije, kasneje pa v Hitlerjevo Nemčijo, ki je zaradi vojnih priprav in pospešenega oboroževanja potrebovala dodatno delovno silo. Nemška gospodarska rast med letoma 1939 in 1940 je vzrok, da so mnogi furlanski delavci zapustili Francijo in se preselili v nacistično Nemčijo.⁵¹

Ob izbruhu druge svetovne vojne so se začeli delavci množično vračati iz Francije,⁵² kjer je postajal položaj izseljencev vse težji in negotov. Po napadu fašistov na Francijo leta 1940 so francoske oblasti odredile preventivno internacijo več tisoč Italijanov – »sovražnih tujcev«. Vojna je vnovič dokazala, kako je lahko vključevanje

⁴⁸ C. Venza: *La val Pesarina alla fine degli anni Trenta: fascismo e "consenso"*, V: »Almanacco culturale della Carnia«, VI, 1991, str. 122; O. Fabian: *Affinchè resti memoria. Autobiografia di un proletario carnico 1899-1974*. Basaldella, Kappavu 1999, str. 47-55. Zgodovino, povezano z voditelji delavskega gibanja na pordenonskem območju med vojnami, trenutno raziskuje G. L. Bettoli. Avtor mi je prijazno dovolil vpogled v njegovo dosedanje delo.

⁴⁹ E. Vial: *I Fasci in Francia. V: Il fascismo e gli emigrati*. E. Franzina – M. Sanfilippo (ur.). Roma – Bari: Laterza, 2003, str. 28, 33-34. Glej še: Archivio Comunale di Gemona, b. 596, zvezek Assistenza alle madri italiane rimpatriate 1937-1939.

⁵⁰ Glej še: Archivio comunale di Gemona, b. 596, zvezek Assistenza alle madri italiane rimpatriate 1937-1939.

⁵¹ C. Bermiani: *Al Lavoro nella Germania di Hitler. Racconti e memorie dell'emigrazione italiana, 1937-1945*. Torino: Bollati Boringhieri, 1998, str. 23-35. *Emigranti a passo romano. Operai dell'Alto Veneto e Friuli nella Germania hitleriana*. M. Fincardi (ur.). Verona: Cierre, 2002.

⁵² Prim.: Archivio comunale di Arterna, b. 1350, zvezek ECA rimpatriati 1939-1945.

v tujo družbo krhko in negotovo. Po drugi strani je nezanemarljivo tudi sodelovanje izseljencev v francoskem odporniškem gibanju, organiziranem v duhu delavskega internacionalizma in boja proti fašizmu. Italijani, ki so sodelovali v španski vojni, so v francoskem odporu in partizanskem gibanju v Italiji prevzeli vodilna mesta. Nova generacija borcev, odraslih v Franciji, je spopad s fašizmom, ki se je začel pred dvajsetimi leti, tudi zmagovito končala.

1945-1968. Vnovičen zagon izseljevanja

Izseljevanje v Francijo se je vnovič močno okrepilo v težkih letih povojne obnove. Za prvo fazo, ko so se izseljevali predvsem prebivalci iz hribovsko-gorskega območja, je značilno, da je šlo pretežno za dokončne izselitve. Ob koncu petdesetih let sta Francijo nadomestila nova cilja, in sicer Švica in Nemčija, kamor so se stekali sezonski migracijski tokovi. Drugačna povpraševanja na trgu delovne sile v Franciji, ki se je začela gospodarsko zelo razvijati, so vplivala na upad izseljevanja zidarjev, rudarjev in opekarjev, ki so jih začeli postopno nadomeščati tovarniški delavci, tesarji in obrtniki, posebej izučeni in usposobljeni za različne stroke. Delavci so v tujini ostajali več let in se redno vračali v domovino.

11. Francija po drugi svetovni vojni

Izseljevanje v Francijo po drugi svetovni vojni še ni zadovoljivo zgodovinsko preučeno. Furlanija je bila po vojni povsem izčrpana: primanjkovalo je živil, brezposelnost in socialna napetost je naraščala, obnova je bila prepočasna – vse to so bile okoliščine, značilne za celotno povojno republiko. Za mnoge je bilo morebitno delo v tujini edini izhod, saj delo v kmetijstvu ni zagotavljalo zadostnih in dovolj stalnih prihodkov, življenjski standard je bil zelo nizek. Migracijski tokovi so se zato vnovič močno okrepili med letom 1946 in zadnjimi leti petdesetih let, za selitev so se odločali predvsem delavci iz karnijskega in pordenonskega hribovsko-gorskega območja, iz predgorskih predelov na prehodu proti reki Tilment, iz gričevnatih

območij. Kraje je zapuščal najaktivnejši del prebivalstva. Za prva povojna leta je značilen tudi pojav nezakonitega izseljevanja.

Vse do leta 1952 je bila Francija tista država, v katero je odhajalo največ delavcev, sledila sta ji Belgija in Luksemburg. Večina izseljencev je namreč izkoristila povezave in posredovanje predhodnikov, sorodnikov in znancev, ki so se nastanili v Franciji pred vojno. Izseljenski tokovi so torej sledili že uhojenim potem, naj spomnimo le na primer zidarjev iz krajev Bordano in Interneppo, ki so med letoma 1947 in 1967 odhajali delat na gradbišča francoske prestolnice ter njenih predmestij. Tudi prebivalci karnijskega območja in gričevnate Furlanije so sledili svojim predhodnikom iz predvojnega obdobja. Struktura tega izseljevanja je podobna tako glede ciljev kot glede poklicev: iz krajev Majano, Buja, Lauzzana, Flaibano, Colloredo, Fagagna, Pozzuolo so na primer odhajali opekarji, namenjeni v pariška predmestja ali v severne departmaje.⁵³

Kot poročajo številne priče, pa so bili Italijani »nepriljubljeni« zaradi fašističnega napada na Francijo leta 1940. Francoski kolegi so jih zmerjali s »fašisti, hinavci, izdajalci«, delodajalci pa so jih plačevali in z njimi ravnali kot z manjvrednimi delavci.⁵⁴ Zato so se morali Furlani v tem obdobju sprijazniti z najtežjimi deli, deležnimi najslabšega varstva. Kot nekvalificirani delavci so se zaposlovali v gradbeniškem sektorju, rudnikih in opekarnah, delali pa so tudi v kmetijstvu, pobirali so peso in dagnje v Normandiji. Delavec, ki se je izselil nezakonito in brez delovne pogodbe, je vstopil na nenadzorovan trg delovne sile, bil je izpostavljen izkoriščanju francoskih delodajalcev, ki so skušali v okviru povojnih obnovitvenih del iztržiti čim več.

Zlasti težki so bili pogoji dela v gradbeništvu in v opekarnah: delavci so se morali nenehno seliti po deloviščih, živeli so v negotovosti, v barakah ob gradbiščih. Z dodatnimi deli konec tedna ali kot sezonski delavci v kmetijstvu so skušali zbrati

⁵³ G. Di Caporiacco: *Storia e statistica dell'emigrazione dal Friuli e dalla Carnia. Volume secondo. Da dopo la grande guerra al 1966*. Udine: Edizioni del Friuli Nuovo, 1969, str. 88. E. Saraceno: *Emigrazione e rientri, Il Friuli-Venezia Giulia nel secondo dopoguerra*. Udine: Il Campo, 1981, str. 11, 37-39; *Chei di Puçù pal mont. I pozzuolesi nel mondo*. J. Grossutti (ur.). Tavagnacco: Arti Grafiche friulane, Comune di Pozzuolo del Friuli, 2004, str. 25.

⁵⁴ F. Fabbroni: *Friuli 1945-1948. Linee di interpretazione*. V: »Storia contemporanea in Friuli«, VI, 1976, št. 7, str. 40-41. Glej še pričevanja, objavljena na spletni strani: <http://www.sangiorgioinsieme.it/valis3.html#anchor20340>.

nekaj prihrankov. V opekarnah se težko in slabo plačano pogodbeno delo ni spremenilo, kot poroča Gildo, furlanski delavec, ki se je ilegalno izselil v Precy-sur-Oise leta 1946:

Vstajamo ob štirih zjutraj in vse do poldneva, ko imamo eno uro odmora za malico, delamo brez prestanka. Po malici nadaljujemo, dokler se ne znoči, včasih to nanese tudi štirinajst ur na dan [...]. Gospodar nam je pred kratkim zvišal plačo, zdaj nam da 130 frankov na tisoč opek, a to ni toliko, če upoštevami, kako težko je prepeljati tisoč opek v samokolnici. Kakor koli, bolje je, kot je bilo prej. Čim več skušamo prihraniti, da bi se lahko kmalu vrnil domov, zato za vse poskrbimo sami: za hrano, za čiščenje in pranje ter popravilo oblek, sami se strižemo in v kino ne gremo nikoli. Jaz sem šel enkrat, ampak potem se mi je zazdelo, da je neumno tako zapravljati denar.⁵⁵

Nemalo delavcev se je po svojem prihodu v Francijo odločilo, da se bodo tu nastanili. Pridružile so se jim družine iz Italije, nekateri so se tu poročili s Francozinjo ali – pogosteje – s hčerjo furlanskega ali italijanskega izseljenca. Odločitev o selitvi, zlasti v Francijo, je bila v tem obdobju večinoma dokončna. Delavci so odhajali v upanju, da si bodo drugje ustvarili novo življenje.⁵⁶ To je bilo značilno za hribovsko-gorska območja (Tolmezzo, Comeglians, Rezija), za Nadiške doline in Čento (Sovodnja, Bardo) ter za desno tilmentsko porečje. Zaradi izseljevanja v Francijo in notranjih migracij je prebivalstvo teh območij močno upadlo, kar je dodatno zaviralo njihov gospodarski razvoj. Tako se je vzpostavil začaran krog, iz katerega ni bilo videti drugega izhoda kot selitev.⁵⁷ V dveh obdobjih največjega izseljevanja, to je med letoma 1946 in 1949 ter med letoma 1956 in 1962, so se v francoska mesta Mulhouse, Metz, Nancy, in v departmaje Tarn-et-Garonne, Haute-Savoie, Ardenne, Jura, Moselle, Bourgogne, Île de France, Pariz stekale

⁵⁵ Pismo, navedeno v: A. Bongiorno – A. Barbina: *Il pane degli altri. Lettere di emigranti*. Udine: Edizioni la situazione, 1970, str. 123.

⁵⁶ A. Faelli A: *Chel porco di destin... Da Arba a La-Frette-sur Seine*. Pasion di Prato: Museo provinciale della vita contadina »Diogene Penzi«, Comune di Cavasso nuovo, 2001; "...A lavorâ in Francia". *I lestonesi e l'emigrazione friulana*. L. Zilli (ur.). Lestans: Somsì, 2005.

⁵⁷ Za splošnejši pregled napotujem na: *Montagna problema nazionale. Quarant'anni di storia: dalla liberazione ad oggi*. Udine: Ifsml, 1987, zlasti str. 240-248. J. Grossutti: *L'emigrazione in Canale di Gorto nel secondo dopoguerra*. V: *In quart. Anime e contrade della Pieve di Gorto*. M. Michelutti (ur.). Udine: SFF, Arti Grafiche, 1994, str. 252-254.

množice furlanskih delavcev.⁵⁸ Poklicem »starih izseljencev« – kmetijski delavec, zidar, opekar, gostilničar, trgovec, gozdar – so se pridružili tipični poklici sodobne evropske države v gospodarskem razvoju: električarji, strugarji, tovarniški delavci, obrtniki, mizarji. Veščine in izkušnje, pridobljene v medvojnem obdobju, so bile dragoceno izhodišče za poklicno uveljavitev in napredovanje, kar dokazuje primer Angela Pittaua iz Maniaga, ki je po vojni uspel osnovati eno najuspešnejših podjetij v gradbeniškem sektorju.⁵⁹

Delavci, ki so se v Franciji ustalili, so imeli možnost počasnega napredovanja po družbeni lestvici. Predvsem v okviru gradbeništva, saj je to ostal glavni sektor zaposlovanja izseljencev. A postopoma in s spoznavanjem novih družbenih razmer ter trga so se jim začela odpirati delovna mesta tudi v trgovini in terciarnem sektorju, čeprav so v okviru teh dejavnosti sprva opravljali le najmanj cenjena dela. Poleg tega je razvoj gospodarstva in velikih tovarn mnogim delavcem – tako moškim kot ženskam – omogočil izhod iz »umazanih« poklicev. Delo v tovarnah je s seboj prineslo tudi vključevanje v delavska in sindikalna gibanja ter možnost aktivnega sodelovanja v družbenem življenju države gostiteljice. Poroka s Francozinjami je bila pogosto odločilna za zagon manjšega podjetja na področju gradbeništva, trgovine ali obrti. Spremembe odločilno vplivajo tudi na izseljevanje in vključevanje žensk na trg delovne sile v tujini: konec petdesetih in začetek šestdesetih let številne ženske opustijo poklice v gospodinjstvu in negi (šivilja, likarica, pomočnica v kuhinji, gospodinjska pomočnica) ter se zaposlijo v tovarnah, čeprav jim tu namenijo najslabše plačana dela in z njimi ne ravnajo enakopravno. Vendar se ženskam, ki opustijo delo na domu gospodarjev, odprejo nove možnosti, novi načini stika in vključevanja v francosko družbo. Končno se lahko osamosvojijo, izstopijo iz izolacije in premostijo jezikovne ovire.⁶⁰

⁵⁸ G. Meneghel – F. Battigelli: *Contributi geografici allo studio dei fenomeni migratori in Italia. Analisi di due comuni campione delle Prealpi Giulie: Lusevera e Savogna*. Pisa: Pacini Editore, 1977, str.52, 146-147; J. Grossutti: *Magnanès, bueredz e biliròz all'estero. L'emigrazione nel territorio comunale di magnano di Riviera*. V: *Magnano in riviera. Un comune e tre anime*. O. Burelli (ur.). Udine: Arti grafiche, 2003, str. 217; N. Boz: *Parà via. L'emigrazione da Barcis*. Sequals: Comune di Barcis, 2004, str. 51; *Comeglianots pal mont. I Comeglianotti nel mondo*. F. Micelli – J. Grossutti (ur.). Udine: Designgraf, Comune di Comeglians, 2002.

⁵⁹ Glej Grassani: *Emigrazione, self-employment*. Navedeno zgoraj, str. 248-255.

⁶⁰ "Feminis pal mont". *Storie di donne emigrate*. Ires-Alef, s.l. 1990, str. 57.

Vzajemna podpora in tesna povezanost furlanskih ter italijanskih izseljencev je bila temeljnega pomena za uspešno vključevanje v novo družbo, posredovanje sorodnikov in znancev je v veliko pomoč pri iskanju stanovanja ter zaposlitve. Po drugi svetovni vojni se je tako v mestnih kot podeželskih okoljih uveljavila druga generacija Furlanov, ki je odraščala v Franciji in obiskovala francoske šole. Ti sebe dojemajo kot »Francoze«, zato se je nezaupanje domačega prebivalstva in institucij začelo umikati pozitivnemu priznavanju ter sprejemanju furlanskih in drugih italijanskih izseljencev. Še v petdesetih letih so bili tujci zaničevani in »osovraženi«, italijanskih izseljencev se je prijel vzdevek »makaronarji«. Bianca se v zvezi s tem spominja: »čeprav je bila Francija naš dom, smo imeli pogosto občutek, da smo gostje v tuji hiši ... zmerjali so nas, da smo *caron d'Italie, tu vien manger notre pain*, mi pa smo se pretvarjali, da zmerljivk ne slišimo in smo skušali zamenjati temo pogovora, a kakšno ceno smo morali za to plačati ... «.⁶¹ Pripadnost izseljenski skupini je bilo torej treba »plačati«: izseljenci so bili dolgo neenakopravni in diskriminatorno obravnavani na področju socialnega varstva ter zavarovanja, drugače so bile odmerjene in upoštevane dajatve, družinski prispevki so bili nižji, če so bili nakazovani v tujino. Postopoma so tudi priseljenci postali enakopravni glede pravic in obveznosti na delovnih mestih, v obdobju med šestdesetimi in osemdesetimi leti se je zaključila njihova dokončna družbena integracija. Francosko javno mnenje je zdaj tem »zgodovinskim« priseljencem naklonjeno, hinavsko ga imenuje »dobro« priseljevanje za razliko od »slabih« severnoafriških migracijskih tokov.⁶²

1968-2006

Konec šestdesetih let se je proces izseljevanja v Francijo zaključil. Število vrnitev je preseglo število odhodov, izseljenski tokovi pa so dokončno usahnili z razvojem trga delovne sile na območju dežele. Furlanijo in Francijo povezujejo poletni obiski »Francozov« in izkušnje tistih, ki so se dokončno vrnil v

⁶¹ "Feminis pal mont". Navedeno zgoraj, str. 49.

⁶² E. Vial: *In Francia. V: Storia dell'emigrazione italiana. Arrivi*. P.Bevilacqua – A.De Clementi – E.Franzina (ur.). Roma: Donzelli, 2002, str. 134-138.

domovino, potem ko so jo zapustili po drugi svetovni vojni. Po potresu, ki je deželo prizadel leta 1976, in obdobju izrazito intenzivnih izmenjav, se je začela nova faza, polna novih nasprotij: evropska dimenzija, globalizacija in novi mednarodni migracijski tokovi spodbujajo vnovično odkrivanje ter vrednotenje narodne in deželne pripadnosti, hkrati pa tudi nov razmislek o zgodovini izseljenstva.

12. Zadnja faza: odkrivanje izvorov, vračanje v domovino in nove identitete

Iz nekaterih območij Furlanije, predvsem hribovsko-gorskih, se neštevilni prebivalci izseljujejo vse do začetka šestdesetih let. A tokovi izseljevanja v to državo začnejo močno upadati že v desetletju pred tem, ko jih nadomesti sezonska migracija v Švico in Nemčijo. Za to zadnjo fazo sta značilna dva pojavi: po eni strani se v domovino vrnejo in tu dokončno nastanijo izseljenci, ki so zapustili Furlanijo takoj po drugi svetovni vojni, po drugi strani pa je vse pomembnejše začasno izseljevanje, ki se izmenjuje z rednimi povratki ter naraste le v sezonah, ko se v Franciji pojavijo potrebe po dodatni delovni sili.⁶³ V šestdesetih letih dobi pojav emigracije v skladu z državno politiko in lastnostmi evropskega gospodarskega razvoja podobo »začasnega in namenskega projekta«. Delavci se vrnejo v Furlanijo, ko v tujini zberejo načrtovane prihranke.⁶⁴ Te namenijo predvsem za nakup ali ureditev sodobnega bivališča, denarne pošiljke zdomcev se torej investirajo doma, medtem ko je delavec v tujini pripravljen živeti meniško življenje, samo da bi čim hitreje prihranil potreben denar.⁶⁵ To je bila osrednja želja in namen pa tudi vzrok za začasnost migracijskega projekta, vez z domačim krajem, kamor se je zdomcu čim prej mudilo. Gildo, delavec v opekarni, ki smo ga že omenjali, je v pismu sestrama potožil:

Čim prej jo hočem videti [hišo], kakšna postaja. Veš, še zdaj ne morem verjeti, da jo bom po vseh teh letih dokončal, ko sem toliko presanjaril o njej. Komaj čakam, da bo končana in da se bom lahko vrnil v Italijo [...]. Na žalost bom moral delati še dve leti,

⁶³ Micelli: *Muratori friulani in Francia*. Navedeno zgoraj, str. 13-14.

⁶⁴ Saraceno: *Emigrazione e rientri*. Navedeno zgoraj, str. 11.

⁶⁵ Pismo, navedeno v: Bongiorno – Barbina: *Il pane degli altri*. Navedeno zgoraj, str. 65.

če želimo zaključiti še kopalnico in centralno napeljavo. Umazan in premražen sem bil celo življenje, zdaj hočem imeti gosposko hišo, takšno, v kateri je udobno tudi pozimi, ko zunaj dežuje in sneži.⁶⁶

V drugi polovici šestdesetih let so Francijo zajeli večji notranji socialni nemiri in procesi prestrukturiranja industrijske panoge, kar je privedlo do povečanja stopnje brezposelnosti, povišanja življenjskih stroškov in znižanja plač. Ta kriza – ki so jo občutili predvsem severni departmaji z rudarskimi revirji in metalurško industrijo – se je zaostрила v naslednjem desetletju. To pa je vplivalo na zastoj izseljevanje v to državo. Na trgu delovne sile so se pojavila povpraševanja pa razmeroma visoko usposobljenih delavcev in strokovnjakov, in sicer tudi na področju gradbeništva.

Zdomci, razpeti med začasnim delom in vračanjem v domovino, so se počutili vse bolj izolirane ter potisnjene na rob. Politika pa, kot je videti, za te težave ni našla prave rešitve. Tudi v tujino so segle novice o spopadu med strankama DC in PCI, ki se je razvnel po vojni. Izkušnje, pridobljene s sodelovanjem v francoskem sindikalnem gibanju, so pripomogle k zavesti, da je treba v okviru deželne in državne politike večjo pozornost posvetiti emigracijskemu vprašanju:

Vsi izseljenci sanjajo – je zapisal Egidio Birri, delavec v Franciji – o vrnitvi v Italijo, vsi si želijo, da bi lahko živeli doma, a če bi se zdaj vrnil, bi nas pričakala lakota. [...] Tu je skupina Italijanov, večina so komunisti, ves čas se zbadamo, a smo prijatelji. Oni me sprašujejo, kdaj mi bo Saragat postregel z juho, jaz pa jim odvrnem, kdaj jih bo nahranil Kruščev z ameriško koruzo. Tako se zbadamo, a navsezadnje smo eni in drugi samo izseljenci.⁶⁷

Po drugi strani je izseljenstvo – kot dokazuje pronicljiva poezija Leonarda Zanicija – še težje prenašati in sprejeti v obdobju, ko se začne tudi furlanska regija industrijsko razvijati. Prav konec šestdesetih let začne število vrnitev v domovino naraščati, pojav izseljevanja pa pojema vzporedno z izoblikovanjem trga delovne sile

⁶⁶ Pismo, navedeno v: Bongiorno – Barbina: *Il pane degli altri*. Navedeno zgoraj, str. 127.

⁶⁷ Pismo, navedeno v: Bongiorno – Barbina: *Il pane degli altri*. Navedeno zgoraj, str. 89.

na območju dežele, ki sprva temelji na razvoju industrije, kasneje pa na majhnih in srednjih podjetjih, katerih uspešnost je pogosto povezana prav s strokovnim znanjem ter podjetniškimi izkušnjami, pridobljenimi v tujini.⁶⁸ Potres, ki je deželo prizadel leta 1976, procesa vračanja ni ustavil, nasprotno: za delavce v gradbeništvu se z obnovitvenimi deli odprejo nove zaposlitvene priložnosti. Kljub temu je bila po potresu med prebivalstvom Furlanije prisotna bojazen, da bo ta dogodek izzval nov val izseljevanja.⁶⁹ A zdomci so zelo pozorno spremljali popotresno obnovo in z državnimi prispevki so mnogi obnovili svoja bivališča v domačih krajih. Konec sedemdesetih let je v Franciji prebivalo približno 55 tisoč furlanskih izseljencev (to je 50 % vseh izseljencev v evropskih državah in 20 % vseh izseljencev). Mnogi izmed teh so se po potresu odločili za dokončno vrnitev v domovino, saj so se morali v Franciji spopadati s posledicami procesa industrijskega prestrukturiranja, doma pa so se jim ponujale nove priložnosti.⁷⁰

Udeleženci deželnih konferenc, posvečenih vprašanju emigracije, so v tem obdobju že ugotavljali, da se je furlanski migracijski cikel zaključil, tako v Franciji kot drugod. Tudi zgodba izseljevanja, v kateri je sodelovala cela Italija, se je zaključevala. Začenjala pa se je zgodba severnoafriškega priseljevanja v Italijo. Med Italijo in Francijo pa sta se ustalili dve poti: prva je pot, ki jo vsako poletje prepotujejo »francoski« izseljenci, ki obiskujejo domače kraje, druga pa je pot dokončne vrnitve v domovino, ki jo uberejo zlasti upokojenci. Ti se spopadajo z izolacijo, zlasti tisti, ki so vajeni življenja v večjih mestih, v domovini pa naletijo na okolje, v katerem se premalo pozornosti namenja potrebam starejših in žensk, v katerem primanjkuje ustreznih storitev, prevladuje pa birokracija ter poudarjanje družinskih povezav.

Po podatkih matičnih knjig Italijanov v tujini (Aire), nazadnje osveženih junija 2005, prebiva v Franciji približno 22 tisoč Furlanov, to je tretjina vseh zdomcev in

⁶⁸ Saraceno: *Emigrazione e rientri*. Navedeno zgoraj, str. 89-90.

⁶⁹ Glej M. Ermacora: *Documents pa storie dai furlans tal taramot dal 1976. Guide al archivi inte Biblioteche comunâl "Don Valentino baldissera" di Glemone*. Gemona: Comune di Gemona, 2000.

⁷⁰ Regione Autonoma Friuli-Venezia Giulia: *Atti della seconda conferenza regionale dell'emigrazione*. Udine, 28. 29. 30. junij 1979, Regione autonoma Friuli-Venezia Giulia. Trieste: Litografia Ricci, s.d., str. 171-172.

izseljencev v državah stare celine.⁷¹ Nova evropska dimenzija, mobilnost in sodobna sredstva komunikacije »francoskim« izseljencem in Furlanom različnih generacij omogočajo ohranjanje ter krepitev vezi med skupnostjo v kraju izvora in izseljensko skupnostjo ter premislek o njihovi zgodovini. Vnovičen kritičen pregled pojava izseljevanja pa bo morda pripomogel k razumevanju novih migracijskih tokov, premostil prepad in omogočil stik med nami ter novimi izseljenci, ki v upanju, strahu in pričakovanju prihajajo v Evropo iz najrevnejših območij sveta, da bi tu našli delo, novo življenje.

⁷¹ V zvezi s tem napotujem še na spletno stran: www.ammer-fvg.org/